

تحلیل استراتژی اقناع در نامه‌های امام علی (علیه السلام) به مردم بر اساس مثلث بلاغی ارسطو (اتوس، پاتوس، لوگوس)

دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۴ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۹ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۴

حسن بشیر^۱ ملیحه عابدینی^۲

چکیده

نهج البلاغه به‌عنوان منظومه منسجمی از سخنان امام علی (علیه السلام) منتج از نظام الهی و ولایتی حضرت، همواره مورد تأمل اندیشمندان مسلمان و حتی غیرمسلمان بوده است. در این راستا، بررسی رویکرد نامه‌های امام علی (علیه السلام) به مردم به‌مثابه یک جریان مهم سیاسی عقیدتی و همچنین کشف معنای متن آن‌ها در لایه‌های زیرین برای حفظ صیانت جامعه اسلامی دارای اهمیت است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی تحلیلی مطابق با رویکردی اقناعی در نظریه اقناع ارسطو در پی پاسخگویی به این پرسش است که رویکردهای اقناعی در نامه‌های امام علی (علیه السلام) به مردم مناطق مختلف چگونه در معنای ظاهری با مثلث اتوس، پاتوس و لوگوس ارسطویی قابل تحلیل هستند. نامه‌های هفت‌گانه امیرالمؤمنین (علیه السلام) به مخاطبان خود در اثبات حق محوری حضرت و ابطال رویکرد مخالفان با اعتبار در بیان وجاهت، صدق‌گویی و مخاطب‌شناسی در رویکرد اتوسی قابل تحلیل هستند. در مجالی دیگر با بهره‌مندی از احساس، مؤلفه تشویق، تذکر و تهدید... در مقام پتوسی در نامه‌های حضرت علی (علیه السلام) کاملاً مشهود است. علاوه بر آن، استفاده از منطق استدلال عقلی لوگوسی وجه دیگر اقناع است که دستاورد این پژوهش در کشف رویکرد اقناعی امام علی (علیه السلام) منطبق با نظریه کلاسیک ارسطویی در مواجهه با مردم مناطق مختلف است.

کلیدواژه‌ها: نامه‌های امام علی (علیه السلام)، اقناع، نهج البلاغه، اتوس، پاتوس، لوگوس.

۱. استاد جامعه‌شناسی ارتباطات بین الملل، دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، ایران. bashir@isu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات، دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، ایران. malihe.abedini2022@gmail.com (نویسنده مسئول):

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

در پارادایم اندیشه سیاسی اسلام، ساختار حکومت و جامعه همواره متأثر از دو مؤلفه بنیادین «هدایت» و «قانونمندی» بوده است. تمام انتخاب‌های زندگی حول محور «هدایت یافتگی» بازسازی می‌شود. در این اندیشه، «امامت» صرفاً نه یک جایگاه، بلکه پویایی حیات‌بخش و نظام هدایت‌آفرین، حجت حیات قلمداد می‌شود که پیمان ناگسستنی هدایت و امت در این مقام معنا می‌یابد و نفس ناطقه حیات دین و جامعه در این مقام جای می‌گیرد. این هدایت زمانی به‌طور اکمل و اتم تأثیر خود می‌رسد که با مردم، پیوندی وجودی و ولایی برقرار می‌نماید و شرط بقا و بالندگی اسلام محسوب می‌شود. رویکرد وحدت‌آفرین برای کاهش اختلافات با محوریت همگرایی در کمال طلبی امام ممکن می‌شود. امام علی (علیه السلام) حلقه وصل نبوت و امام رکن الایمان، وجه الله، مظهر یگانگی و نقطه تجمع امت به‌عنوان عامل هدایت تمامی ارکان امت در حول آن، شبکه‌ای پیچیده، عمیق و پویا را پدید آورد که به‌عنوان مفسر زنده وحی با استناد به قرآن و سنت، اختلافات را نه با حذف بلکه با هدایت به سمت و سوی مشترکات بنیادین مدیریت می‌نمود.

شناخت سیره و اندیشه ائمه معصومین (علیهم السلام) مستلزم عبور از سطح روایت‌های تاریخی و توصیف‌های صرف و ورود به اصول تولید معنا در سخنان و مکتوبات آنان است. یکی از مهم‌ترین مسیرهای نیل به این مقصود، تحلیل و کشف سازوکارهای تولید، بازتولید و تثبیت معنا در بسترهای خاص اجتماعی سیاسی است. در این چهارچوب، فهم دقیق پیام‌های امامان (علیهم السلام) وابسته به بازسازی زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی عصر حضور آنان و تحلیل نسبت متن با آن زمینه‌هاست. نهج البلاغه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع مکتوب در شناخت اندیشه و سیره سیاسی اجتماعی امام علی (علیه السلام) همواره مورد توجه محققان حوزه‌های گوناگون قرار داشته است. بخش قابل توجهی از پژوهش‌های انجام‌شده درباره این اثر، معطوف به تحلیل‌های ادبی و بلاغی، بررسی‌های تاریخی مربوط به دوران خلافت، یا استخراج آموزه‌های اخلاقی و اعتقادی آن بوده است. در

این میان، نامه‌های امام (علیه السلام) نیز عموماً یا به‌عنوان اسناد تاریخی بازتاب‌دهنده تحولات سیاسی صدر اسلام بررسی شده‌اند یا به‌مثابه نمونه‌هایی ممتاز از فصاحت و بلاغت عربی تحلیل گردیده‌اند. با وجود اهمیت این رویکردها، آنچه کمتر مورد توجه قرار گرفته، بررسی نظام‌مند سازوکارهای اثرگذاری و متقاعدسازی در این مکاتبات است؛ یعنی اینکه این نامه‌ها چگونه طراحی شده‌اند تا نگرش، باور و رفتار مخاطبان را جهت‌دهی کنند.

دوران خلافت امام علی (علیه السلام) مقطعی آکنده از تنش‌های سیاسی، گسست‌های اجتماعی، جنگ‌های داخلی و شکل‌گیری جریان‌های معارض بود. در چنین فضایی، حفظ انسجام جامعه اسلامی و تثبیت عدالت سیاسی، نیازمند بیش از صدور فرمان یا بیان موضع بود. جامعه‌ای که در معرض شایعه، تبلیغات مخالفان و تردید نسبت به مشروعیت قدرت قرار دارد، تنها از طریق اقناع پایدار می‌ماند؛ بنابراین، نامه‌های امام (علیه السلام) را باید در چهارچوب یک ضرورت ارتباطی تحلیل کرد؛ ضرورتی که هدف آن ایجاد اعتماد عمومی، بازسازی همبستگی اجتماعی، پاسخ به شبهات و هدایت افکار عمومی بوده است. از این منظر، این مکاتبات صرفاً متونی خبری یا اداری نیستند، بلکه کنش‌هایی هدفمند برای اثرگذاری اجتماعی به‌شمار می‌آیند.

تمرکز این پژوهش بر نامه‌های امام علی (علیه السلام) خطاب به مردم مناطق مختلف، از چند جهت دارای اهمیت و توجیه علمی است. نخست آنکه این نامه‌ها مخاطب جمعی دارند و نه فردی. نامه‌های مذکور، صرفاً متن اخلاقی نیستند، بلکه با «مدیریت ارتباطات اقناعی» و نیز متناسب با بازخورد ارتباط‌گیران برای تبلیغ دین و اداره جامعه با اهدافی عینی و اجرایی بوده و به دلیل ماهیتی مخاطب‌محور، دوطرفه بودن و تنوع مخاطبان و عموم مردم در جهت هدایت، اعتراض، دستورالعمل اجرایی یا تعلیم اخلاقی، بستر بی‌نظیری برای استخراج تاکتیک‌ها و استراتژی‌های ارتباطی اقناعی به‌شمار می‌آیند؛ این در حالی است که تمرکز پژوهش‌های پیشین بر جنبه‌های ادبی، تاریخی و کلامی نهج البلاغه بوده و کمتر به بُعد ارتباطی و اقناعی آن به‌عنوان یک «پیام هدفمند» پرداخته شده است؛ از این رو، توجه به تلاش حضرت در جهت‌دهی به افکار عمومی و مدیریت یک جامعه یا بخش قابل توجهی از آن، ضرورت پرداختن به مکاتبات مذکور را دوچندان

می‌نماید؛ چراکه این مکاتبات در شرایط بحرانی صادر شده‌اند و ضرورت اقناع در آن‌ها پررنگ‌تر از سایر گونه‌های بیانی است؛ زیرا امام (علیه السلام) ناگزیر بوده است در برابر تزلزل‌های سیاسی و اجتماعی، با استدلال، هشدار و یادآوری ارزش‌های مشترک، مخاطبان را به موضعی مشخص سوق دهد. دیگر آنکه این نامه‌ها واجد ساختاری هستند که در آن عناصر اعتمادسازی، استدلال عقلانی، تحریک عواطف دینی و اخلاقی و نیز ترسیم پیامدهای رفتارهای اجتماعی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند؛ امری که امکان تحلیل دقیق فرایند متقاعدسازی را فراهم می‌کند. افزون بر آن در مقایسه با نامه‌های خصوصی یا توصیه‌های فردی، این مکاتبات به دلیل گستره مخاطب و سطح مسئله، ظرفیت بیشتری برای استخراج الگوی اقناعی در سطح اجتماعی دارند.

نظریه اقناع ارسطویی در سنت خطابی با تبیین سه عنصر اعتبار‌گوینده، عاطفه و استدلال چهارچوبی روشن برای تحلیل متون متقاعدساز ارائه می‌دهد؛ اما تطبیق منسجم و روشمند این چهارچوب بر نامه‌های منتخب نهج البلاغه صورت نگرفته است. در نتیجه، الگوی ارتباطی امام علی (علیه السلام) در مقام رهبری یک جامعه، از منظر فرایند اقناع و مدیریت افکار عمومی، همچنان نیازمند واکاوی عمیق و نظام‌مند است. نوع روش‌های تأثیرگذاری امام (علیه السلام) بر مخاطبان مردمی خود، این پرسش بنیادین که امام (علیه السلام) در این نامه‌ها چگونه اعتماد مخاطبان و افکار عمومی را جلب می‌کند و از چه تمهیداتی برای کاهش مقاومت احتمالی آنان بهره‌مند می‌شود، مطرح می‌سازد چگونه میان استدلال عقلانی و برانگیختن عاطفی توازن برقرار می‌سازد و از چه شیوه‌هایی برای تبدیل یک موضع نظری به تعهد عملی بهره می‌گیرد که بی‌گمان در این راستا، تدوین چهارچوب نظری منطبق با نظریه اقناع ارسطویی در سنت خطابی ضرورت پرداختن به آن را نمایان می‌سازد. این پژوهش در جهت بومی‌سازی نظریه‌های ارتباطی بر مبنای اقناع منطبق با نظریه ارسطو با کشف لایه‌های پنهان اقناعی در نامه‌های حضرت در نهج البلاغه در جهت کارآمدی این متن در جهان کنونی و در حوزه اقناع مورد توجه قرار می‌دهد، مسئله‌ای که در پژوهش‌های پیشین، مدنظر قرار نگرفته است.

بر این اساس، مسئله اصلی این پژوهش آن است که در نامه‌های هفت‌گانه امام علی (علیه السلام)

به مردم مناطق مختلف در نهج البلاغه (فولادوند، ۱۳۸۰: ۳۲۱)، سازوکارهای اقناع چگونه سازمان‌دهی شده‌اند و اینکه به‌رغم غنای آشکار متن نهج البلاغه بر اساس چهار چوب مثلث اقناعی ارسطو (اتوس، پاتوس، لوگوس)، سهم و نحوه کار بست هر یک از این ارکان در نامه‌های امام علی (علیه السلام) چگونه است؟ و هر یک از عناصر اعتبار، استدلال و عاطفه چه نقشی در تحقق اهداف هدایتی، سیاسی و اجتماعی این مکاتبات ایفا می‌کنند. پرداختن به این مسئله، ضمن جبران خلأ موجود در پژوهش‌های پیشین، می‌تواند فهمی عمیق‌تر از ظرفیت‌های مدیریتی و ارتباطی سیره علوی ارائه کند و جایگاه نامه‌های عمومی آن حضرت را در شکل‌دهی به افکار و رفتار جمعی روشن‌تر سازد. مسئله اصلی این پژوهش در این نکته نهفته است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

نامه‌های امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه از مهم‌ترین منابع تاریخی، ادبی و دینی برای شناخت شیوه‌های رهبری، ارتباط و مدیریت افکار عمومی در صدر اسلام محسوب می‌شود. مطالعات پیشین عمدتاً در سه حوزه اصلی صورت گرفته‌اند: تحلیل بلاغی و زیبایی‌های زبانی متن، بررسی تاکتیک‌های اقناعی در سطح عملی و تحلیل گفتمانی یا احتجاجی متون. هر یک از این رویکردها با وجود دستاوردهای علمی قابل توجه، محدودیت‌ها و خلأهای مهمی دارند که این پژوهش تلاش می‌کند آن‌ها را پر کند و تصویری جامع‌تر از شیوه‌های متقاعدسازی امام علی (علیه السلام) ارائه دهد.

پژوهش نورسیده و همکاران (۱۴۰۰) با عنوان «تحلیل کاربردشناسانه کارکرد اقناعی استعاره در نامه‌های برگزیده نهج البلاغه» بر نقش استعاره‌ها به‌عنوان ابزار بلاغی در ایجاد اثر اقناعی تمرکز دارد. این مقاله نشان می‌دهد که استعاره‌ها امکان می‌دهد مفاهیم پیچیده سیاسی، اجتماعی و اخلاقی به شکل ملموس و تصویری برای مخاطب ارائه شود و قدرت اثرگذاری پیام را افزایش دهد. از منظر پژوهشگری، این کار نقطه قوتی مهم دارد؛ زیرا نشان می‌دهد ابزارهای زبانی می‌توانند مستقیم در فرایند اقناع مؤثر باشند. با این حال، این پژوهش محدود به یک نوع ابزار بلاغی است و سایر مؤلفه‌های

کلیدی اقناع، مانند اعتبار گوینده، تحریک عواطف و ساختار استدلال منطقی، مورد تحلیل نظام‌مند قرار نگرفته‌اند. علاوه بر این، انتخاب نامه‌ها به صورت نظام‌مند توضیح داده نشده و نقش مخاطب جمعی در اثرگذاری متن مورد توجه قرار نگرفته است؛ بنابراین، از منظر پژوهشگری، امکان استخراج الگوی جامع متقاعدسازی در سطح اجتماعی از این مطالعه محدود است و تنها بخش کوچکی از فرایند اثرگذاری را روشن می‌کند.

مقاله عابدی جزینی و هاجر‌الهایی (۲۰۱۹) با تمرکز بر نامه بیست و هشتم نهج البلاغه، تاکتیک‌های اقناعی امام علی (علیه السلام) در مواجهه با معاویه را تحلیل و ابزارهایی مانند پرسش‌های خطابی، سوگندهای تأییدی، سرزنش و سبک قرآنی را شناسایی کرده است. قوت این مقاله در تحلیل تاکتیک‌های عملی و ابزارهای اقناعی است و نشان می‌دهد چگونه امام با ترکیب استدلال و ابزارهای بلاغی، مخاطب را به پذیرش پیام سوق داده است. با این حال، تمرکز پژوهش محدود به یک نامه و یک مخاطب خاص است و تحلیل نظام‌مند میان چند نامه انجام نشده است. از منظر پژوهشگری، این محدودیت باعث می‌شود توانمندی پژوهش در ارائه الگوی عمومی اقناع اجتماعی و تحلیل مخاطب جمعی کاهش یابد و نتایج حاصل قابلیت تعمیم در سطح جامعه را نداشته باشد.

مقاله تالی طبسی، بشیر و حیدری مزرعه‌آخوند (۱۴۰۴)، خطبه فدکیه حضرت زهرا (علیها السلام) را با روش عملیاتی PDAM تحلیل کرده و معناهای پنهان، پیام‌های احتجاجی و مقابله با گفتمان رقیب را آشکار ساخته است. این پژوهش نشان می‌دهد چگونه متن می‌تواند حامل پیام‌های آشکار و پنهان باشد و ریشه بسیاری از انحرافات اجتماعی و معرفتی پس از رحلت پیامبر (صلی الله علیه و آله) را بازنمایی کند. از منظر پژوهشگری، توانایی این مطالعه در واکاوی لایه‌های پنهان متن و شناسایی استراتژی‌های احتجاجی ارزشمند است، اما تمرکز آن بر یک شخصیت و نوعی گفتمان اخلاقی است و نامه‌های عمومی امام علی (علیه السلام) خطاب به جمعیت‌های متنوع بررسی نشده‌اند. همچنین، عناصر اصلی اقناع شامل اعتبار گوینده، تحریک عواطف و استدلال، به صورت نظام‌مند در متن تحلیل نشده و امکان استخراج الگوی جامع متقاعدسازی فراهم نیست.

مقاله رحیمی و انصاری (۱۴۰۰)، با تحلیل گفتمان حضرت موسی (علیه السلام) و مقابله با گفتمان فرعون، تلاش کرده است شیوه خلق گفتمان‌های مخالف و تقابل ایدئولوژیک را روشن سازد و تاکتیک‌های تمسخر، تهدید و سرکوب را برجسته نماید. قوت پژوهش در تحلیل ساختار گفتمان و تعامل پیامبر (علیه السلام) با جریان‌های مخالف است که از منظر پژوهشگری نشان‌دهنده توانمندی روش PDAM در واکاوی متون دینی است. با این حال، تمرکز مقاله بر متون قرآنی و شخصیت پیامبری است و نامه‌های تاریخی امام علی (علیه السلام) و تعامل مستقیم او با مخاطبان جمعی بررسی نشده است. همچنین، تحلیل اثرگذاری بر مخاطب جمعی و استخراج الگوی کلی اقناع اجتماعی در این پژوهش مورد توجه نبوده است.

۲. چهارچوب نظری

- نظریه اقناع (Persuasion Theory)

اقناع از کلیدی‌ترین مباحث در روان‌شناسی اجتماعی و نقطه اوج علم ارتباطات به شمار می‌آید. فرایندی که برای تغییر نگرش مخاطب لحاظ می‌گردد. در دانش منطق، اقناع یکی از هدف‌های صناعت جدل و نیز غرض و هدف فن خطابه به شمار می‌آید. اهل منطق، خطابه را صنعتی می‌دانند که از پرتو آن، اقناع توده مردم در زمینه‌های گوناگون ممکن می‌شود. این اقناع درباره مسائلی است که مردم باید آن‌ها را بپذیرند (هادیلو و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۰۵). در افق نظری ارتباطات، نه یک ابزار فنی برای انتقال پیام و نه صرفاً تکنیکی برای تغییر نگرش مخاطب تلقی می‌شود، بلکه فرایندی پیچیده، چندسطحی و عمیقاً معناکاوانه است که در بستر آن، نسبت میان معنا، عقلانیت، اختیار انسانی، اخلاق و قدرت اجتماعی به صورت بنیادین باز تعریف می‌شود. در نظام ارتباطاتی، اقناع نه تنها یکی از زیر مجموعه‌های ارتباطات (جاوت و ادانل، ۱۳۹۶: ۶۱) قلمداد شده بلکه آن را شرطی دانسته‌اند که در قدیمی‌ترین تعریف ارتباط نیز آمده است (محسنیان‌راد، ۱۴۰۱: ۴۹/۲) و هدف از ارتباط را اقناع دیگران (همان: ۶۰۸) و غایت نهایی پیام‌آوران تاریخ (ساروخانی، ۱۳۸۳: ۱۰۸) می‌دانند. در تعریفی دیگر، اقناع یکی از زیر مجموعه‌های ارتباطات است و معمولاً به عنوان فرایندی ارتباطی برای تأثیر

بر دیگران تعریف می‌شود (جاوت و ادانل، ۱۳۹۶: ۶۱). ارسطو به عنوان اولین پایه‌گذار اقناع، رابطه عمیق میان این مفهوم و نحوه گفتمان قائل شده و آن را سازه اساسی خطاب می‌داند (نورسیده، ۱۴۰۰: ۹۷). شاید او اولین اندیشمندی باشد که ۲۳۰۰ سال قبل از میلاد، نخستین بار در زمینه ارتباط سخن گفت. او در تعریف ارتباط، می‌نویسد: ارتباط عبارت است از جست‌وجو برای دست یافتن به کلیه وسایل و امکانات موجود برای ترغیب و اقناع دیگران (محسنیان‌راد، ۱۳۸۷: ۴۳). سه عنصر در فرایند و نظرگاه ارسطو وجود دارد؛ اعتبار (credibility) اتوس و شخصیت گوینده یا نویسنده است؛ احساس (emotion) پاتوس و عواطف تحریک آن برای ایجاد ارتباط عمیق‌تر است و سرانجام منطق (reason) لوگوس که منطق و استدلال عقلانی و شواهد عینی را در خود جای می‌دهد که در کتاب فن خطابه خود بدان پرداخته است (مودّنی و احمدی، ۱۳۹۳: ۹۶). او در کتابش، بلاغت^۱ را «قوة ذهنی دیدن راه‌های موجود برای اقناع مخاطب در هر مورد خاص» (شاهرضائی و مهدی‌زاده سراج، ۱۴۰۳: ۴۸) تعریف می‌کند.

۳. تحلیل موقعیت دوران خلافت امام علی (علیه السلام)

نامه‌های امام علی (علیه السلام) در مواجهه با مردم مناطق مختلف، همزمان با روی کار آمدن حضرت و انتصاب او بر مقام خلافت و در آشفته بازار خونخواهی عثمان و قدرت‌گیری معاویه و انشقاق فکری عقیدتی رقم خورد.

۳-۱. بافت موقعیتی اجتماعی

پذیرفتن خلافت امام علی (علیه السلام) یکی از پرتحول‌ترین و پیچیده‌ترین دوره‌های تاریخ صدر اسلام است که بافت اجتماعی، ترکیبی بسیار پیچیده و متشنج متأثر عواملی همچون تنوع قومی و مذهبی را شاهد هستیم. به طوری که جامعه‌ای همچون عراق از دسته‌های مختلف قبیله‌ای و نژادی با فرهنگ و اندیشه و تاریخ متفاوت مانند عرب، ایرانی، تبلی، حجازی و یمنی بدوی و متمدن مسلمان و غیرمسلمان (عاملی، ۱۳۸۷: ۸۰) حضور مهاجران

1. Rhetoric

که دارای جایگاه اجتماعی والایی بودند، انصار که اوس و خزرج را تشکیل می‌دهند، موالی که پس از فتوحات تحت سرپرستی ولی از نظر اجتماعی و اقتصادی در جایگاه پایین‌تری بودند، اهل ذمه و منافقین نیز در این جامعه طبقاتی قرار می‌گرفتند. از سوی دیگر، رشد شهرهای جدیدی همچون کوفه و بصره و بدل شدن آن‌ها به مراکز مهم نظامی، سیاسی و اقتصادی با جمعیت متنوعی از قبایل مختلف از عرب با احساسات قبیله‌ای و موالی (همان: ۸۱) را شاهد هستیم که اشرافیت قبیله‌ای و مالی را در پس ان ایجاد کرد و احیای خطرناک روحیه قبیله‌گرایی و ارزش‌های جاهلی را پدیدار ساخت. این دوران، عصر آزمون دشوار جامعه نوپای اسلامی در مواجهه با چالش‌های درونی همچون ثروت، قدرت و تعصب پس از فتوحات گسترده است.

۲-۳. بافت موقعیتی سیاسی

افتراق سیاسی میان طیف‌های مختلف با روی کار آمدن عثمان در میان جامعه اسلامی افزون شد. در این عرصه، سلطه حزب انحصارگر آل امیه بر شریان‌های سیاسی و نظامی و اقتصادی جامعه اسلامی و طراحی کودتای آنان علیه خلیفه تا حاکمیت کامل را به دست آوردند. این در حالی است که با ترور خلیفه سوم در مدینه، مهاجر و انصار که از شهرهای دیگر در مدینه بودند، پس از کشته شدن خلیفه با اشتیاق تمام به امام علی (علیه السلام) رو آوردند (منتظر القائم، ۱۳۹۱: ۳۰۳-۳۰۸). در این شرایط، طیف‌های مختلف جامعه راه و اختلاف را پیش گرفتند؛ گروهی از طرفداران خلیفه، خواستار مجازات قاتلان عثمان شدند و بر افتراق دامن زدند که طلحه و زبیر از آن جمله‌اند (ابراهیم حسن، ۱۳۸۶: ۲۸۰-۲۸۱) که در زمره پایه‌گذاران نخستین جنگ‌های داخلی میان مسلمانان گشتند همچون ایجاد شورش در بصره (جعفریان، ۱۳۸۰: ۵۷).

چالش مشروعیت با رخنه معاویه از سوی او در شام رقم خورد، او و بخشی از امویان، خلافت امام علی (علیه السلام) را نامشروع دانسته و از بیعت خودداری کردند و شعار خونخواهی عثمان را دستاویز قرار دادند. در این اثنا، حضور ناکشین پیمان‌شکن، قاسطین ستمگر که تحریک قبایل عرب علیه حکومت مرکزی و در نهایت رویارویی نظامی در جنگ صفین

را پدید آوردند. ضعف پایگاه حکومتی همچون فقدان پایتختی مستحکم و وفادار پدیدار شد؛ مدینه ناامن و کوفه سرشار از تضاد قبیله‌ای، همچنین والیان ناکارآمد، خائن و ترکیب ناهمگون یاران امام را شاهد هستیم. در این میان، گروهی دیگر همچون قاعدین حضور داشتند که در تاریخ زمینه‌ساز پیروزی جبهه باطل بودند. قاعدین در زمان امام بسیار مرموزانه عمل می‌کردند و با قتل عثمان، شماری از یاران رسول خدا به شمار می‌آمدند که معاویه را هم قبول نداشتند و با او بیعت نکردند؛ عبدالله بن عمر، سعد بن ابی وقاص، ابوموسی اشعری و ... از آن جمله‌اند و معتقد بودند چون جو شبیه و فتنه بر جامعه چیره شده و تمیز حق از باطل دشوار است باید تا رفع فتنه صبر کنند که با گذشت زمان و تغییر عملکردشان تعیین مرزبندی دقیق میان و سایر گروه‌های مخالف همچون ناکثین سخت می‌نمود (دانشنامه امام علی، ج ۹: ۱۲-۲۲). از منظر دیگر، قاعدین را کسانی می‌دانند که اعتراف به بیعت داشتند، ولی امام را همراهی نمی‌کردند که غالب آنان نخبگان و صحابه کنار رسول الله بودند و به دلیل حسادت و دشمنی با حيله و تزوير به دنبال فرصت برای نیل به منافع خود بودند (منتظر القائم، ۱۳۹۱: ۳۰۹). به طور کلی مخالفان امام در چند گروه سران بنی امیه، رقیبان سیاسی مانند طلحه و زبیر و عبدالله بن عمرو...، فتنه‌جویان، خرده‌گیران و غارتگران می‌توان منقسم کرد (حسنی، ۱۳۸۰: ۴۰۱-۴۰۲).

۳-۳. بافت موقعیتی اقتصادی

در ایام خلافت ابوبکر و عمر، سرزمین وسیعی از شامات ایران و مصر به دست مسلمانان فتح شد و خراج و غنیمت به سبب اراضی مفتوحه در بیت المال جمع گردید. ایجاد دیوان برای تقسیم غنایم و حتی تاسیس شهرهایی همچون بصره و کوفه در جهت گسترش قلمرو اسلامی و معلول آن ایجاد گردید (منتظر القائم، ۱۳۹۱: ۲۸۵) انقلابی اقتصادی ناشی از فتوحات و سرازیر شدن و انباشت فراوان حاصل از آن همچون خراج، جزیه و غنایم که پایه اقتصادی که مبتنی بر کمبود منابع در حجاز (کشاورزی محدود، تجارت فصلی) به اقتصادی با جریان دائمی ثروت از سرزمین‌های مفتوحه

تبدیل شد. سیاست‌های توزیع ثروت و ظهور نابرابری بر اساس سابقه در اسلام و نسب قبیله‌ای ایجاد شد. به‌گونه‌ای که واگذاری زمین در روزگار عثمان به‌عنوان تیول به نزدیکان و خویشان خود (ابراهیم حسن، ۱۳۸۶: ۲۸۰) واگذار می‌کرد؛ بنابراین بی‌جهت نیست که حکومت و خلافت عثمان، حکومت اشراف قلمداد می‌شود؛ زیرا او با صیغهٔ بازرگانی‌اش در مکه در دوران جاهلیت، زندگی اشرافی و پرتجملی داشت و علت و انگیزه خلیفه از بذل و بخشش‌های فراوان به خویشان چیزی جز تقویت و امنیت خلافت برای او نبود؛ اما این قضیه، برعکس، باعث سقوط و هلاکت وی شد به طوری که یکی از علل اعتراضات مردم و همین بذل و بخشش‌ها بود به اندازه‌ای که بعضی از افراد متقی که دوران پیامبر ﷺ و دو خلیفه را دیده بودند از فرمان او سرپیچی می‌کردند (قائدان، ۱۳۷۶: ۱۴۲-۱۴۳).

پیدایش نابرابری‌ها و امتیازهای بی‌جا و سرازیر شدن مبالغه‌های هنگفتی از ثروت‌های عمومی به جیب گروهی خاص، فاصله شدید طبقاتی را پدید آورد و روحیهٔ حرص و طمع را در بسیاری از بزرگان و خواص جامعه گسترش داد (عبداللهی، ۱۳۸۵: ۱۰). این امر تضعیف آرمان‌ها و ارزش‌های دینی در درون جامعه را در پی داشت (کریمیان صیقلانی، ۱۳۸۹: ۶۰) در اواخر خلافت عثمان، شیوه تقسیم اموال از عوامل نارضایتی بود که باعث گردید مردم به بیت‌المال حمله نموده و آن را به تصرف در آورند (ثواقب، ۱۳۹۰: ۱۳۹).

۳-۴. بافت موقعیتی فرهنگی

گسترش و بنای شهرهای همچون بصره و کوفه و حضور اجتماع مختلفی از مسلمانان، تنوع قومی و فرهنگی را در بر داشت. به‌طور مثال در شهر کوفه، نخستین جمعیت آن را اجتماع ۱۲ هزار نفر یمنی و هشت هزار نفر نزاری و چهار هزار دیلمی را تشکیل می‌دادند (منتظر القائم، ۱۳۹۱: ۲۸۵-۲۸۶). این تنوع فرهنگی در بطن خود تنوع فرق و مذاهب را در بر داشت؛ تنوعی که پس از پیامبر ﷺ در دروان خلافت امام علی (علیه السلام) به تقابل سیاسی فکری بدل شد. احیای جاهلیت و ارزش‌های جاهلی و تعصبات قبیله‌ای به‌ویژه در شام تحت رهبری معاویه که بیشتر با جنگ روایات و تحریف تاریخ در عملیات روانی

بر آمده از سیاست معاویه رقم می‌خورد. جعل احادیث در مشروعیت‌سازی معاویه و فضیلت‌سازی مخالفان علی (علیه السلام) و تخریب چهره حضرت از آن جمله است. تأثیر فتوحات و تعامل با تمدن‌های کهن ایرانی، رومی و مصری که انتقال علوم را نیز در پی داشت که این امر خود التقاط فرهنگی را باعث می‌گردید.

سرکوب گفتمان اهل بیت (علیهم السلام) در پی سرکوب یاران ائمه که جعل در نقل حدیث از سوی خطبا و راویان حدیث همچون ابو هریره به وجود آمده بود، چالش‌های هویتی حاصل از ایرانی‌گرایی (شعوبیه) و مسیحی‌زدگان شام، ظهور بدعت‌ها همانند نماز تراویح و رسوخ شبها که در پی منع و نقل از کتابت حدیث این شبها دوچندان شد. در کنار جلوگیری از کتابت حدیث، قصه‌خوانان اجازه یافتند تا در مسجد برای مردم قصه‌های یهودیان را درباره انبیای پیشین و رهبانان مسیحی نقل می‌کنند (جعفریان، ۱۳۸۹: ۲۵۱).

۴. یافته‌ها و تحلیل: تحلیل ارتباطات اقناعی ارسطویی در نامه‌های امام علی (علیه السلام) به مردم

در تحلیل ارتباطات اقناعی نامه‌های امام علی (علیه السلام) به مردم، مطابق با «روش اقناع ارسطو» سه عنصر کلیدی اتوس، پاتوس و لوگوس بررسی می‌شود.

۴-۱. اتوس (Ethos): اعتبار و شخصیت گوینده

اتوس، شخصیتی که قابلیت تبدیل شدن به قهرمانی مردمی را داشته است (بافقی و کوهستانی، ۱۴۰۱: ۴۵۶) اعتبار اخلاقی سخنور و اقناعی ناشی از شخصیت گوینده یا اعتبار شخصی وی (چهار سوقی امین، ۱۳۹۷: ۶۴) سابقه تاریخی، نسبت خانوادگی و مقام و مرتبه اوست. سابقه حضرت، در شجاعت با حضور در جنگ‌ها و تقدم او بر پذیرش اسلام، دامادی پیامبر ﷺ، ذکر آیات و احادیث مختلف و واقعه غدیر رجحان جایگاه امام را بر همگان به اثبات می‌رساند.

جدول ۲: شاخصه‌های اتوس (خاقانپور شاهرضائی و مهدی‌زاده سراج؛ ۱۴۰۳: ۵۲ با کمی دخل و تصرف)

اعتبار (اتوس)	
-وجاهت همه جانبه	-صدق گویی
-مخاطب‌شناسی	-استفاده از نمونه‌های تاریخی
-استفاده از تجربیات شخصی	

جدول ۳: رویکرد اقتناعی منطبق با اتوس

نامه	گزیده‌نامه	اتوس
۱	از بنده خدا، علی، امیرالمؤمنین به مردم کوفه یاران بزرگوار و ارجمندان عرب. اما بعد شما را از کار عثمان خبر می‌دهم، به گونه‌ای که شنیدنش چون دیدن باشد.	ذکر جایگاه و مقام
۲۹	... گناهکارتان را بخشیدم و از رویگردانتان شمشیر را برداشتم و آنان که به ما روی آوردند، پذیرفتم...	-قاطعیّت و قدرت -توجه به مقتضای حال مخاطب -استفاده از نمونه‌های تاریخی
۳۸	... بنده‌ای از بندگان خدا را به سوی شما فرستادم که در روزگار وحشت به خواب نرود و در ساعات هولناک از دشمن رخ بر نتابد بر دشمنان از زبانه آتش سوخته‌تر است... به سخنش گوش بسپارید و فرمانش را در آنچه مطابق حق است اطاعت کنید.	-توجه به مقتضای مخاطب -قاطعیّت و قدرت -نوع دوستی
۲۹	... با این همه ارج فرمانبرداریتان را می‌شناسم و حق نیکخواهانتان را ادا می‌کنم و بی‌گناه را به جای گناهکار، وفا کننده را به جای پیمان‌شکنان باز خواست نمی‌کنم.	مخاطب‌شناسی

<p>-صدق گویی -قاطعیت و قدرت</p>	<p>... در روزگار وحشت به خواب نرود و در ساعات هولناک از دشمن رخ برتابد، بر دشمنان از زیانه آتش سوزنده تر است و او مالک بن حارث از قبیله مذحج است. به سخنش گوش بسپارید، و فرمانش را در آنچه مطابق حق است اطاعت نمایید، او شمشیری است از شمشیرهای خدا که نه تیزش کند شود و نه ضربتش بی اثر ماند...</p>	<p>۳۸</p>
<p>-استفاده از تجربیات شخصی</p>	<p>ابتدای کار اما چنین بود که ما با شامیان روبه‌رو شدیم. به ظاهر خدای ما یکی بود و پیامبرمان یکی، و دعوت ما به اسلام یکسان بود. نه ما از آن‌ها خواستیم که بر ایمان خویش به خداوند و تصدیق پیامبر بیفزایند و نه آن‌ها از ما ...</p>	<p>۵۸</p>
<p>-استفاده از تجربیات شخصی</p>	<p>... گفتند: نه، که چاره کار را جز جنگ ندانیم. سرانجام آتش جنگ افروخته‌تر شد و قوت گرفت. دندان‌های خود در ما و ایشان فرو برد و چنگالش را در دو طرف گذاشت، از این رو به آنچه دعوتشان کرده بودیم، گردن نهادند ...</p>	<p>۵۸</p>
<p>-مخاطب‌شناسی</p>	<p>اما بعد خداوند سبحان محمد ﷺ را فرستاد تا بیم‌دهنده جهانیان و گواه و حافظ آیین انبیای او باشد. چون او که درود بر او باد از جهان رخت برست مسلمانان درباره امارت و خلافت بعد از او به منازعه برخاستند.</p>	<p>۶۲</p>
<p>-صدق گویی -قاطعیت و قدرت</p>	<p>به خدا سوگند اگر من تنها با آن‌ها [دشمنان] روبه‌رو شوم در حالی که آن‌ها تمام روی زمین را پر کرده باشند نمی‌ترسم و باکی ندارم من آن گمراهی را که آن‌ها در آن هستند و هدایتی را که خودم بر آن هستم با چشم خود می‌بینم و با یقین به پروردگارم پا بر جا می‌باشم. من مشتاق ملاقات پروردگارم هستم و به پاداشش امیدوارم.</p>	<p>۶۲</p>

۴-۲. پاتوس (Pathos): تحریک عواطف و احساسات مخاطب

پاتوس، تحریک احساسات مخاطب برای پذیرش پیام است و اغلب برای اطلاق جاذبه‌های احساسی با پیامی قانع کننده، مخاطب را به مرحله انجام عمل می‌رساند (چهار سوقی امین؛ ۱۳۹۷: ۶۵) و ترس، امید، شرم، یا غرور مخاطب را برمی‌انگیزد. امام علی (علیه السلام) در خطاب به مردم برای بیداری وجدان و انگیزه بخشی به آنان گاهی با بیان رنج‌ها و زمانی با توییح سستی‌هایشان، عواطفشان را برمی‌انگیخت.

جدول ۴: شاخصه‌های پاتوسی (خاقانپور شاه‌رضائی و مهدی‌زاده سراج، ۲۰۱۴: ۵۲ با کمی دخل و تصرف)

احساس (پاتوس)	
-نوع دوستی	-خطاب‌های پدرانه و دلسوزانه
-تشویق و ترغیب	-تذکر به ارزش‌های اخلاقی و دینی
-تحدیر و تذکر	-تحریک عواطف و احساسات
-تهدید و تنبیه	-مقایسه و رقابت
-استفاده از پرسش رتوریکال (پرسشی که به دنبال پاسخی برای آن نیستیم، بلکه مخاطب را به تفکر وارد می‌سازد)	
-ترتیب مناسب و اثربخش کلمات و جملات	
-دعوت بر پایه موعظه	-استفاده از طنز و کنایه

جدول ۵: رویکرد اقناعی منطبق با پاتوس

نام	گزیده‌نامه	پاتوس
۳۸	یکی از بندگان خداوند را به سوی شما فرستادم ... او شمشیری از شمشیرهای خدا که نه تیزش به کند شود و نه ضربتش بی اثر می‌ماند	-استفاده از استعاره در سخن -ترغیب و تشویق
۱	... بدانید که سرای هجرت [مدینه] مردمش را از خود راند و مردم نیز از آنجا رفتند، چون دیگی که بر آتش باشد، جوشیدن گرفت و فتنه سر برداشت. پس به سوی امیرتان بشتابید و برای جهاد با دشمن به پیش تازید، این شاءالله.	-استفاده از استعاره -ترغیب و تشویق -استفاده از نمونه‌های زندگی روزمره
۲	خداوند به شما مردم شهر از جانب خاندان پیامبرتان پاداش نیکو دهد، همان پاداش که به فرمانبران و سپاسگویان نعمتش می‌دهد. فرمانم را شنیدید و فرمان بردید و شما را فراخواندم و پاسخ دادید.	ترغیب مثبت -ترتیب مناسب و اثربخش کلمات و جملات
۸	پس به سوی امیرتان بشتابید و برای جهاد با دشمن، به پیش تازید، این شاءالله.	-تشویق و ترغیب -دعوت

<p>-تشویق و ترغیب -ترتیب مناسب و اثربخش کلمات و جملات</p>	<p>... فرمانم را شنیدید و فرمان بردید و شما را فراخواندم و پاسخ دادید.</p>	<p>۲</p>
<p>-تذکر به ارزش‌های اخلاقی و دینی</p>	<p>بر شما پوشیده نیست که چه سان رشته فرمانبرداری را گسستید و گام در راه جدایی و دشمنی نهادید ...</p>	<p>۱۰</p>
<p>-تهدید و استفاده از تشبیه -استفاده از طنز و سخن طعنه آمیز -ترتیب مناسب و اثربخش جملات</p>	<p>... حال اگر اعمال تباه کننده و آرای سفیهانه و امور انحرافی شما را به پیمان شکنی وادارد و بر خلاف من برخیزید، بدانید که من آماده پیکارم و اسبان خود را پیش آورده‌ام و بر اشتران خویش زین نهاده‌ام و اگر ناچارم سازید که بر شما بتازم آنچنان جنگی آغاز می‌کنم که نبرد جمل در برابرش مانند لیسیدن ظرف غذا آسان نماید با این همه ارج فرمانبرداریتان را می‌شناسم ...</p>	<p>۱۰</p>
<p>-تذکر به ارزش‌های اخلاقی و دینی -مقایسه</p>	<p>خدا را به یاد کسانی می‌آورم که این نامه‌ام به آنان می‌رسد که به جانب من بیایند تا اگر سیرتی نیکو داشتم یاری ام دهند و اگر بدکارم مرا به راه حق وادارند.</p>	<p>۵۷</p>
<p>--تذکر به ارزش‌های اخلاقی و دینی -خطاب‌های پدران و دلسوزانه -تحریک عواطف و احساسات</p>	<p>[در اینجا بود] که ترسیدم اگر اسلام و اهلیش را یاری نکنم باید شاهد نابودی و شکاف در اسلام باشم که مصیبت آن برای من از رها ساختن خلافت و حکومت بر شما بزرگ‌تر بود؛ چراکه این بهره دوران کوتاه زندگی دنیاست که زایل و تمام می‌شود. همان‌طور که سراب تمام می‌شود یا همچون ابرهایی که از هم می‌پاشند پس برای دفع این حوادث به پا خاستم تا باطل از میان رفت و نابود شد و دین پابرجا و محکم گردید.</p>	<p>۶۲</p>
<p>خطاب‌های پدران و دلسوزانه -استفاده از تجربیات جمعی</p>	<p>ولی از این اندوهناکم که سرپرستی حکومت این امت به دست این بی‌خردان و نایبکاران افتد. بیت المال را به غارت ببرند آزادی بندگان خدا را سلب کنند و آن‌ها را برده خویش سازند با صالحان نبرد کنند و فاسقان را همدستان خود قرار دهند. در این گروه بعضی هستند که شراب نوشیده و حد بر او جاری شده و برخی از آنان اسلام را نپذیرفتند تا برای آن‌ها عطایی تعیین گردید.</p>	<p>۶۲</p>

<p>ترتیب مناسب و اثربخش کلمات تحریک عواطف و احساسات -تشویق و ترغیب</p>	<p>خدای شما را رحمت کند برای نبرد با دشمن کوچ کنید شانه از زیر بار نبرد تهی نکنید و سستی و تنبلی به خود راه ندهید که زبردست خواهید شد و تن به ذلت و خواری خواهید داد و بهره زندگی شما از همه پست تر خواهد بود. برادر جنگجو همیشه بیدار است و آن کس که بخوابد دشمن از تعقیب او نخواهد خفت و السلام.</p>	<p>۶۲</p>
<p>--ترتیب مناسب و اثر بخش جملات -استفاده از پرسش بلاغی -تشویق و ترغیب</p>	<p>و اگر به خاطر این جهات نبود این اندازه شما را برای قیام و نهضت تشویق نمی کردم و به سستی در کار سرزنش و توبیخ نمی نمودم. و در گردآوری و تشویقتان نمی کوشیدم و اگر ابا و سستی می نمودید رهاتان می ساختم آیا نمی بینید اطراف شما را گرفته اند و شهرهای شما را تحت تسلط خود در آورده اند؟</p>	<p>۶۲</p>

۴-۳. لوگوس (Logos): استدلال منطقی و عقلانی

این اصطلاح منطبق با منطق یک گوینده است که با براهین عقلی به استدلال توجه می کند (عباسی و آهی، ۱۴۰۳: ۴۲)، براهین عقلانی و استدلال فراتر از اختلافات مذهبی، قومی یا سیاسی با حس «حقانیت ذاتی» را به مخاطب بیان می دارد. اصول کلی امام علی (علیه السلام) در نامه‌هایش به مردم در مؤلفه‌های عدالت، انصاف، مسئولیت پذیری، عاقبت اندیشی، وفای به عهد و ... است.

جدول ۶: لوگوس (خاقانپور شاهرضائی و مهدی زاده سراج، ۱۴۰۳: ۵۲ با کمی دخل و تصرف)

منطق (لوگوس)
-دلایل و شواهد منطقی -استناد به قرآن و سنت
انتخاب نمونه‌های مشابه یا مقایسه‌پذیر - استفاده از تضاد و تناقض
-بیان علت و معلول (اگر اطاعت نکنید، نتیجه‌اش شکست است.)
-استفاده از تشبیه و استعاره و تمثیل
-استفاده از قیاس و برهان عقلی

جدول ۷: منطبق با مؤلفه لوگوس

نام	گزیده نامه	لوگوس
۲۹	بر شما پوشیده نیست که چه سان رشته فرمانبرداری را گسستید و گام در راه جدایی و دشمنی نهادید ...	-ترتیب منطقی وقاعده مند
۱	... ولی طلحه و زبیر درباره او شیوه آسان‌ترین کارشان تاختن بر او بود و نرم‌ترین رفتارشان فشار آوردن به او بود. به ناگاه، عایشه بی تأمل بر او خشم گرفت و عده‌ای بر او شوریدند و کشتندش.	-دلایل و شواهد منطقی -بیان علت و معلول
۳۸	از بنده خدا علی امیر مؤمنین به مردمی که برای خدا خشمگین شدند، هنگامی که در زمین معصیت شد و حقش از میان رفت و ستم سرپرده‌اش را بر سر نیکوکار و تبهکار و مقیم و مسافر بر پای داشت، در نتیجه معروفی نماند که در سایه آن بیاسایند و نه کس از منکری سر باز می‌زد.	-بیان علت و معلول -دلایل و شواهد منطقی -استفاده از تضاد و تناقض
۵۸	... اعتقادمان نیز در همه چیز یکی بود جز در باب خون عثمان که ما از آن مبرا بودیم. گفتیم: بیایید تا با خاموش کردن آتش فتنه و آرام ساختن مردم چاره‌ای بیندیشیم که پس از این علاج نتوان نمود تا کارها به سامان آید و انتظام یابد و بتوانیم حق را به جایگاهش قرار دهیم ...	-قیاس و برهان عقلی -بیان علت و معلول -استفاده از دلایل و شواهد منطقی
۵۸	... و ما نیز دعوتشان را پاسخ گفتیم و خواسته‌هایشان را به سرعت پذیرفتیم تا حجت بر آنان آشکار گردید و عذری برایشان باقی نماند پس هر کس از آنان بر این سخن اقرار دارد خداوندش از هلاکت برهاند و کسی که سماجت ورزد و در گمراهی خویش بماند (خوارج) پیمان شکنی بیش نیست ...	-بیان علت و معلول -دلایل و شواهد منطقی
۲۹	... اجر فرمانبرداریتان را می‌شناسم و حق نیکخواهانتان را ادایم کنم و بی‌گناه را به جای گناهکار، وفاکننده را به جای پیمان شکنان بازخواست نمی‌کنم.	-اختصار در کلام -استفاده از دلایل و شواهد منطقی
۵۷	اما بعد من از موطن قبیله‌ام بیرون آمدم یا ستمکارم یا ستمدیده یا گردنکشم یا از فرمانم رخ برتافته‌اند. خدا را به یاد کسانی می‌آورم که این نامه‌ها به آنان می‌رسد که به جانب من بیایند تا اگر سیرتی نیکو داشتیم یاری ام دهند و اگر بدکارم مرا به راه حق وادارند.	-بیان علت و معلول -ترتیب منطقی وقاعده مند -دلایل و شواهد منطقی

<p>-انتخاب نمونه‌های مشابه -ترتیب منطقی و قاعده مند -استفاده از صفت -استفاده از مقایسه (تشبیه و استعاره)</p>	<p>... سرانجام آتش جنگ افروخته و شعله‌ور شد و قوت گرفت. دندان‌های خود در ما و ایشان فرو برد و چنگالش را در دو طرف گذاشت؛ از این رو به آنچه دعوتشان کرده بودیم، گردن نهادند و ما نیز دعوتشان را پاسخ گفتیم ...</p>	<p>۵۸</p>
<p>- دلایل و شواهد منطقی -ترتیب منطقی و قاعده مند -استفاده از مقایسه (تشبیه و استعاره)</p>	<p>آیا نمی بینید سرزمین شما با حمله دشمن نقصان یافته و شهرهایتان یک به یک فتح می شود و کشورهایتان از دست می رود و بلادتان مورد حمله دشمن قرار گرفته؟! ...</p>	<p>۶۲</p>
<p>- دلایل و شواهد منطقی -اصطلاحات (قرآن) -ترتیب منطقی و قاعده مند</p>	<p>این عهدی است که اهل یمن و مردم ربیعہ چه آن‌ها که شهرنشین و چه آن‌ها که بیابان نشین اند و بر سر آن توافق کرده اند تا از کتاب خدا پیروی کنند و مردم را بدان فراخوانند و از همه بخواهند که آن را بپذیرند ...</p>	<p>۷۴</p>

۵. نتیجه گیری

تحلیل متن نامه‌های امام علی (علیه السلام) به مردم نشانگر این است که ابزارهایی پیچیده در جهت اقناع مخاطبان صورت می گیرد. بررسی فرایند اقناع در توجه ارتباط گر (امام معصوم) در ارسال پیام، اقامه برهان و استدلال و نیز برانگیختن احساسات مخاطبان به اعتبار و وجاهت شخصیتی کسی همچون امام معصوم (علیه السلام) در پیامی حقیقت محور از سوی حضرت در لفظ و با استفاده از رمزگذاری معنامحور و با هدف قرار دادن عقلانیت و فطرت مخاطب، فرایند رمزگشایی را به گونه‌ای هدایت می کند که خروجی آن، تغییر نگرش پایدار و کنشگری داوطلبانه مخاطب را در بر داشته که در پرتو آن همبستگی‌های اجتماعی توسعه یافته و محقق می گردد. امام با بهره گیری از قریحه ادبی منطبق با بافت متن و شرایط زمانی و مکانی، نوع مخاطب یا مخاطبان را مدنظر قرار داده، متنی منسجم را می نگاشتند که در این راستا، تطابق سه مؤلفه اصلی اقناع ارسطویی؛ اتوس، پاتوس و لوگوس، ساختار یک گفتمان چند لایه و هدفمند را ایجاد می کند که در آن هر بُعد به تقویت و تکمیل دیگری می پردازد و بر مخاطب تأثیری چند سطحی می گذارد. بُعد

اتوس در نامه‌ها، فراتر از اعتبار شخصی امام (علیه السلام) در وجاهت حضرت با تأکید بر صداقت، عدالت محوری، وفاداری به اصول الهی با شناخت دقیق ساختار اجتماعی و فرهنگی مخاطبان، توانسته است جایگاه اخلاقی و مشروعیت پیام خود را تثبیت کند. این بُعد از اقناع باعث می‌شود که مخاطب نه صرفاً از روی ترس یا اجبار، بلکه با اعتماد به صداقت و شایستگی پیام‌دهنده، پذیرای پیام باشد. به عبارت دیگر، اتوس در این نامه‌ها نوعی «قدرت اخلاقی و مشروعیت متکی بر شایستگی و عدالت» خلق می‌کند که زمینه‌ساز موفقیت دیگر ابعاد اقناعی می‌شود.

بُعد پاتوس، بُعد احساسی اقناع، با استفاده از ابزارهای هیجانی مانند تشویق به فضایل اخلاقی، تذکر درباره خطاها، هشدار درباره پیامدهای منفی رفتارهای ناصحیح و گاه تهدیدهای مشروع، مخاطب را وارد فرایند عاطفی می‌کند. این تحریک احساسی، هم زمینه پذیرش عقلانی پیام را فراهم می‌آورد و هم انگیزه عملی برای رفتار مطابق با پیام ایجاد می‌کند. نکته مهم آن است که پاتوس در نامه‌های امام علی (علیه السلام) به گونه‌ای دقیق و هدفمند به کار گرفته شده است؛ به طوری که نه جنبه هیجانی صرف دارد و نه تحمیلی است، بلکه با هماهنگی کامل با اتوس و لوگوس، باعث ایجاد یک واکنش عاطفی متعادل و هدایت‌شده در مخاطب می‌شود.

بُعد لوگوس، بعد عقلانی و منطقی اقناع، از طریق استدلال‌های ساختاریافته، قیاس‌های عقلی، شواهد مستدل و تحلیل‌های منطقی، جنبه شناختی و استدلالی پیام‌ها را تقویت می‌کند. امام علی (علیه السلام) در نامه‌های خود با استفاده از منطق استدلالی، به نقد مواضع مخالفان می‌پردازد، حقانیت سیاست‌ها و تصمیمات خود را اثبات می‌کند و مخاطب را درگیر فرایند تفکر و تحلیل می‌نماید. لوگوس این امکان را فراهم می‌آورد که مخاطب علاوه بر پذیرش عاطفی و اخلاقی، پیام را از منظر عقلانی نیز معتبر و قانع‌کننده بباید.

ترکیب سه بعد اتوس، پاتوس و لوگوس در نامه‌ها، یک «گفتمان چندلایه اقناعی» ایجاد می‌کند که پیام‌ها را در سطح اخلاقی، عاطفی، اجتماعی و عقلانی تقویت می‌کند و ظرفیت تأثیرگذاری عمیق و پایدار بر مخاطب را فراهم می‌آورد. این هم‌افزایی نشان می‌دهد

که امام علی (علیه السلام) با درک دقیق روان‌شناسی جمعی، شناخت فرهنگی اجتماعی مخاطب و تحلیل شرایط سیاسی، توانسته است نامه‌ها را به ابزارهایی برای مشروعیت‌بخشی، اقناع و هدایت رفتار اجتماعی و سیاسی تبدیل کند.

از منظر علمی، این تحلیل نشان می‌دهد که نامه‌های امام علی (علیه السلام) نه تنها متون ادبی یا اخلاقی هستند، بلکه نمونه‌ای عملی و نظری از کاربرد نظریه اقناع کلاسیک در بسترهای دینی و سیاسی محسوب می‌شوند. این نامه‌ها می‌توانند به عنوان مرجع تحلیلی برای مطالعات ارتباطات، رهبری، مدیریت گفتمانی، سیاست‌گذاری و طراحی پیام‌های اقناعی مورد استفاده قرار گیرند. علاوه بر آن، بررسی چنین گفتمانی نشان می‌دهد که امام علی (علیه السلام) در مواجهه با مخاطبان مختلف، بسته به شرایط اجتماعی و فرهنگی منطقه، به گونه‌ای انعطاف‌پذیر و هوشمندانه از ترکیب ابعاد اخلاقی، احساسی و عقلانی بهره می‌برد تا تأثیر پیام حداکثری و مقاومت در برابر مخالفت به حداقل برسد.

در نهایت، می‌توان گفت که نامه‌های نهج‌البلاغه، به عنوان نمونه‌ای برجسته از گفتمان اقناعی کلاسیک، هم ابعاد نظری و علمی و هم جنبه عملی و کاربردی دارند؛ این نامه‌ها علاوه بر تثبیت مشروعیت و حق‌محوری امام علی (علیه السلام)، امکان تحلیل و استخراج الگوهای نوین اقناعی در سیاست، رهبری و علوم انسانی را فراهم می‌آورند و به همین دلیل، نهج‌البلاغه از منظر علوم انسانی و مطالعات گفتمانی، منبعی بی‌نظیر و زنده محسوب می‌شود. نهج‌البلاغه، نمونه‌ای برجسته از گفتمان اقناعی چندلایه و هدفمند است که فراتر از ادبیات اخلاقی یا صرفاً دینی عمل می‌کند و می‌توان آن‌ها را به عنوان الگوی علمی و نظری در تحلیل گفتمان بررسی کرد. این نامه‌ها با ساختار دقیق و نظام‌مند خود، نشان می‌دهد که امام علی (علیه السلام) از سه مؤلفه اصلی اقناع ارسطویی؛ اتوس، پاتوس و لوگوس به شکل هم‌افزا و متوازن استفاده کرده است. بعد اتوس در این گفتمان، بر اساس اعتبار اخلاقی، عدالت‌محوری، صداقت و شناخت دقیق مخاطب شکل گرفته است و مشروعیت پیام و پیام‌دهنده را تثبیت می‌کند. این اعتبار اخلاقی، پایه‌ای مستحکم برای پذیرش پیام توسط مخاطبان فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که مخاطب پیام را نه صرفاً به دلیل دستور یا اجبار، بلکه بر اساس اعتماد به شایستگی و مشروعیت پیام‌دهنده

می‌پذیرد. بعد پاتوس در نامه‌ها با تحریک هدفمند احساسات مخاطب، شامل تشویق به فضایل، تذکر درباره خطاها و هشدار نسبت به پیامدهای منفی، نقش واسطه‌ای میان شناخت عقلانی و پذیرش عملی پیام را ایفا می‌کند. این بعد احساسی، مخاطب را درگیر فرایند درونی سازی پیام می‌کند و باعث می‌شود پیام نه تنها فهمیده شود، بلکه در رفتار و نگرش مخاطب نیز تأثیرگذار باشد. بعد لوگوس، بُعد عقلانی و منطقی اقناع، با استدلال‌های ساختاریافته، تحلیل منطقی و قیاس‌های معقول، پیام را مستدل می‌کند و قدرت مواجهه با شبهات یا مواضع مخالفان را فراهم می‌آورد. تلفیق این سه بعد در نامه‌ها، یک گفتمان چندلایه اقناعی ایجاد می‌کند که پیام را در سطح اخلاقی، عاطفی، عقلانی و اجتماعی به صورت همزمان تقویت می‌کند. تحلیل روان‌شناختی این گفتمان نشان می‌دهد که امام علی با آگاهی از ساختارهای شناختی، انتظارات اجتماعی و فرهنگ جمعی مخاطبان، پیام‌ها را طوری طراحی کرده که هم مقاومت در برابر پیام کاهش یابد و هم امکان تغییر رفتار و شکل‌دهی به نگرش و هنجارهای اجتماعی افزایش یابد. از منظر علمی، این ساختار گفتمانی نشان می‌دهد که نامه‌های نهج البلاغه نه تنها یک منبع دینی و ادبی هستند، بلکه نمونه‌ای عملی و نظری از کاربرد نظریه اقناع کلاسیک در بستر اجتماعی و سیاسی محسوب می‌شوند. این متون قابلیت تحلیل به عنوان ابزار پژوهشی در زمینه‌های گفتمان‌شناسی، رهبری، سیاست‌گذاری، مدیریت اجتماعی و علوم انسانی را دارند و نشان می‌دهند که پیام‌دهنده با تلفیق متوازن اعتبار اخلاقی، اثر احساسی هدفمند و استدلال عقلانی، توانسته است پیام‌های دینی، اخلاقی و سیاسی را به صورت یکپارچه منتقل کرده و اثرگذاری پایدار بر مخاطبان خود ایجاد نماید. در نتیجه، نامه‌های امام علی (علیه السلام) نهج البلاغه را می‌توان به عنوان یک الگوی علمی و عملی برای طراحی گفتمان اقناعی، رهبری اخلاقی و هدایت اجتماعی در نظر گرفت که در تحلیل نظری و کاربردی مطالعات انسانی اهمیت ویژه‌ای دارد.

منابع و مأخذ

- نهج البلاغه. (۱۳۸۰). ترجمه محمد مهدی فولادوند. تهران: صائب.
- ابراهیم حسن، حسن. (۱۳۸۶). تاریخ سیاسی اسلام. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: دنیای دانش.
- تالی طیبی، مرضیه؛ بشیر، حسن؛ حیدری مزرعه آخوند، محمدعلی و نوری کیذقانی، سید مهدی. (۱۴۰۴). «تحلیل گفتمان فراز نبوت خطبه فدکیه حضرت زهرا (علیها السلام) به روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام (PDAM)». آموزه‌های حدیثی. دوره ۸. شماره ۱۵. صص: ۳۷-۷۱.
- ثواب، جهانبخش. (۱۳۹۰). تأملی در سیره علوی در دوران خلافت، قم: نشر حبیب.
- جاوت، گارت، ادانل، ویکتوریا. (۱۳۹۶). تبلیغات و اقناع. ترجمه حسین افخمی. تهران: همشهری.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۹). تاریخ سیاسی اسلام تاریخ خلفا. قم: دلیل ما.
- _____ . (۱۳۸۰). تاریخ و سیره سیاسی امیر مؤمنان علی بن ابی طالب. قم: دلیل ما.
- چهارسوقی امین، تینا. (۱۳۹۷). رتوریک سیاسی در ایران: سازوکارهای اقناع در مجلس شورای اسلامی. تهران: لوگوس.
- حسینی، علی اکبر. (۱۳۸۰). تاریخ تحلیلی صدر اسلام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- خاقانیپور شاهرزائی، ریحانه؛ مهدی زاده سراج، فاطمه. (۱۴۰۳). «رتوریک و اقناع مخاطب: حلقه گمشده در روند آموزش». صفه. شماره ۱۰۷. صص: ۵۷-۶۱.
- دانشنامه امام علی (علیه السلام). جلد ۹. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۸۳). اقناع، غایت ارتباطات. نامه علوم اجتماعی. شماره ۲۳. صص: ۹۳-۱۱۵.
- طالعی بافتی، کاملیا؛ سلطانی کوهانستانی، مریم. (۱۴۰۱). «تحلیلی بر اتوس اخلاق نگار در هنر ارسطویی». پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز. سال ۱۶. شماره ۳۸. صص: ۴۷۶-۴۴۸.
- عابدی جزینی، مهدی؛ هاجر الهایی، سحر. (۲۰۱۹). «دراسة أسالیب فی رسائل الإمام علی (علیه السلام) (نموذجاً الرسالة الثامنة والعشیرین من نهج البلاغه)». مجله اللغة العربیة و آدابها سابقا. سال ۱۵. شماره ۲. صص: ۲۷۳-۲۴۹.
- عاملی، جعفر مرتضی. (۱۳۸۷). امام علی (علیه السلام) و خوارج. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عباسی، جلال؛ آهی، محمد. (۱۴۰۳). «تحلیل شیوه‌های اقناعی در غزل‌های سبک هندی». مطالعات زبانی و بلاغی. سال ۱۵. شماره ۳۸. صص: ۳۹-۶۸.
- عبداللهی، محمدحسین. (۱۳۸۵). اصلاحات علوی: نگاهی به سیره حکومت امام علی (علیه السلام). قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- قائدان، اصغر. (۱۳۷۶). تحلیلی بر مواضع سیاسی علی بن ابی طالب. تهران: امیرکبیر.
- کریمیان، علی. (۱۳۸۹). ریتزش‌ها در حکومت علوی. قم: نشر ادیان.
- محسنیان‌راد، مهدی. (۱۴۰۱ الف). ارتباط شناسی ۲. تهران: سروش.
- _____ . (۱۳۸۷). ارتباط شناسی ۱. تهران: سروش.
- منتظر قائم، اصغر. (۱۳۸۷). تاریخ اسلام تا سال چهلم هجری. تهران: سمت.
- ون دایک، تون آدریانوس. (۱۳۸۲). مطالعاتی در تحلیل گفتمان؛ از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی. ترجمه پیروز

ایزدی، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

مودنی، علی محمد؛ احمدی، محمد. (۱۳۹۳). «درآمدی بر جایگاه فرایند اقناع در فن خطابه و مطالعات ادبی». *پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت*. ۳(۲). صص: ۹۲-۱۱۱.

نورسیده، علی اکبر؛ میراحمدی، سیدرضا؛ باقری، علی. (۱۴۰۰). «تحلیل کاربردشناسانه کارکرد اقناعی استعاره در نامه‌های برگزیده نهج البلاغه». *فصلنامه متون و مطالعات اسلامی*. سال ششم، شماره ۲۳. صص: ۹۱-۱۰۹.

هادیلو، بهمن؛ امیدوار، احمد؛ غلامی یولقون آقاج، علی حسین. (۱۴۰۰). «استراتژی زبانی قرآنی کریم در اقناع مخاطب (مطالعه موردی اسلوب مقابله)». *پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن*. سال دهم، شماره ۱۹. صص ۱۰۳-۱۲۰.

Analysis of Persuasion Strategies in Imam Ali's (as) Letters to the People Based on Aristotle's Rhetorical Triangle (Ethos, Pathos, Logos)

Hassan Bashir ¹ Malihe Abedini ²

Received: February 03 , 2026

Revised: February 28 , 2026

Accepted: April 13 , 2026

Abstract

Nahj al-Balagha, as a coherent system of Imam Ali's (a.s.) words, resulting from the divine and guardianship system of the Holy Prophet (a.s.), has always been the subject of reflection by Muslim and even non-Muslim thinkers. In this regard, examining the approach of Imam Ali's (a.s.) letters to the people as an important political-ideological trend and also discovering the meaning of their text in the underlying layers is important for preserving the Islamic society. The present study, using a descriptive-analytical method in accordance with a persuasive approach in Aristotle's theory of persuasion, seeks to answer the question of how the persuasive approaches in Imam Ali's (a.s.) letters to the people of different regions can be analyzed in the apparent sense with the Aristotelian triangle of ethos, pathos, and logos. The seven letters of the Commander of the Faithful (a.s.) to his audience in proving the central right of the Imam (a.s.) and refuting the approach of the opponents with credibility in expressing the truthfulness, truthfulness and audience recognition can be analyzed in the ethos approach, in another area with the benefit of emotion, the component of encouragement, reminder and threat. In the position of pathos in the letters of the Imam (a.s.), it is clearly evident. In addition, the use of the logic of logical rational arguments is another aspect of persuasion, which is the achievement of the present research in discovering the persuasive approach of Imam Ali (a.s.) in accordance with the classical Aristotelian theory in dealing with the people of different regions.

Keywords

Letters of Imam Ali (a.s.), Persuasion, Nahjul-Balagha, ethos, pathos, logos.

1. Professor of Sociology of International Communication, Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq University, Tehran, Iran: bashir@isu.ac.ir

2. PhD student in the field of Culture and Communication, Imam Sadiq University, Tehran, Iran (Corresponding Author): malihe.abedini2022@gmail.com